

QARAQALPAQ LAPLARININ IDEYALIQ HAM KORKEM-ESTETIKALIQ OZGESHELIKLARI

Berdimuratov Jetkerbay Abatbaevich

*Qaraqalpaqstan Respublikasi gumanitar ilimler ilimiy-
izertlew instituti erkin izleniwshisi*

QORAQALPOQ LOFLARINING G'OYAVIY VA BADIY-ESTETIK XUSUSIYATLARI

Berdimuratov Jetkerbay Abatbaevich

*Qoraqalpog'iston Respublikasi gumanitar fanlar ilmiy-
tadqiqot instituti Mustaqil tadqiqotchisi*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В НАРОДНЫХ ЭПОСАХ

Бердимуратов Жеткербай Абатбаевич

*Научно-исследовательский институт гуманитарных
наук Республики Каракалпакстан независимый исследователь*

IMAGINATIVE AND ARTISTIC-AESTHETIC PROPERTIES OF KARAKALPAK LIPS

Berdimuratov Jetkerbay Abatbaevich

*Research Institute of the Humanities of the Republic of
Karakalpakstan Independent Researcher*

Annotaciya: Maqalada qaraqalpaq folkloristligidagi kuldurgi so'zlar ham laplarning kormemlik ozgesheliklari tipologiyaliq usulda tallangan. Bunday so'zlar din bir-birine jaqinligi, uqsasliq belgilari ham ozine tan ozgesheliklari ilimiy tiykarda analizge tartilgan.

Tayanish so'zlar: Folklor, janr, so'z, kormemlik, ideya, kormem-estetika, folklor janrlari baylanisi.

Annotatsiya: Maqolada qoraqalpoq folklorshunosligidagi kuldurgi so'zlar va laplarning badiiy xususiyatlari tipologik uslubda tahlil qilingan. Bunday so'zlarning bir-biriga yaqinligi, o'xshashlik belgilari va o'ziga xos xususiyatlari ilmiy asosda tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: Folklor, janr, so'z, badiylik, g'oya, badiiy-estetika, folklor janrlari aloqasi.

Аннотация: В статье типологически анализируются художественные особенности пословиц и поговорок каракалпакского фольклора. Близость, сходство и уникальные характеристики таких слов были научно проанализированы.

Ключевые слова: Фольклор, жанр, слово, художественность, идея, художественная эстетика, взаимосвязь фольклорных жанров.

Annotation: The article typologically analyzes artistic features of proverbs and sayings of Karakalpak folklore. The closeness, similarity and unique characteristics of such words were scientifically analyzed.

Key words: Folklore, genre, word, artistry, idea, artistic aesthetics, interrelation of folklore genres.

Kirisiw. Sheshenlik so'zlar din payda boliw, el arasina taraliw ham rawajlaniw dawirlerin qaraqalpaqlar arasinda en jayiw dawirin XIV-XV asirler yagniy Jiyrenshe sheshennnin dunyaga ati taraliw dawiri dep alsaq qatelespeymiz. Sheshenlik so'zlar bir xalqta gana birden payda bolmaydi.

Sana-sezim rawajlana kelip har qiyli formada gapler aytip so'zlar soylep til bayligin, oy-terenligin asirip bargan. Ozini oylagan oyin, pikirin sheberlik penen sirtqa shigargan.

Metodlar bolimi. Asirler otiwi menen adamzat so'z qudiretini ushqinlarin barinsha

j.berdimuratov@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0006-7851-8717>

rawajlandırğan. Onı ilimge, bilimge, mádeniyatqa ulıwma xalıqlıq mápke jumsağan. Nátiyjede adamlar arasınan sheshen, dilwar, artıqsha tereń pikirler júritip sóyleytuǵın, aytatuǵın talantlılar payda bolǵan. Olar óziniń sóz óneri arqalı jurtsılıqtı ózine qaratıp, ayrıqsha itibarǵa iye bolǵan. Bunday insanlarda adamlar hayran qalarlıq tapqırılıq, sózge ustalıq, tereń mánili sózlerdi dúzip aytatuǵın sheberlik belgiler payda bolǵan. Olar qanday da bir adam táǵdirindegi, turmısındaǵı, ómirindegi máselelerdiń ayrıqsha sóz sheberligi menen sheshiliwine xızmet islegen. Bunday adamlar sóylese sóz dizbegin quyqılıtıp, orınlı, zer jamıldırıp sóylep, jurtsılıqtı tań qaldırıp, hámmeni ózine eriksiz tartıp sóyleytuǵın bolǵan. Olar qálegen sheshilmeytuǵın da máselelerdi sózdegi tapqırılıǵı menen sheship, mádeniyatlı jayǵastırıp, hámmeniń kewlin tabatuǵın bolǵan. Bul insanlarǵa qanday túrde másláhátke kelseńde, sóz benen kewlińdi jubatıp, qanaatlandırıp jibergen.

Tiykargı bólim. Awızeki maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda Jiyrenshe sheshen Jánibek xan zamanında jasaǵan adam. Onıń qay jılı, qay jerde tuwılıp, qashan ólgeni haqqında maǵlıwmat joq. Sonı da belgilep ótiw kerek, orta ásirler tariyxında eki Jánibek xan ótken. Birinshisi Altın Orda 1312-1340-jıllar xanlıq etken, Ózbek xannıń ulı Jánibek xan. Ekinshi qazaq xanlığın qurǵan Jánibek xan. Ol 1456-1478-jılları xan bolǵan. Usı waqıtqa shekem Jiyrenshe haqqında sóz etkenler barlıǵı derlik Jiyrenshe sheshen qaysı Jánibektiń tusında jasaǵanına itibar bermey keledi. Bizińshe Jiyrenshe sheshen Altın Orda xanı Jánibek (1342-1357) tusında jasaǵan bolıwı kerek. Sebebi Jiyrenshe sheshen atınıń tek qazaq, qaraqalpaq, arallı ózbekler arasında ǵana emes, al noǵaylar, bashqurtlar, tatarlar arasında keń tarawı kópshilik túrk qáwimleriniń Altın Orda, Aq Orda, noǵaylı bolıp jasaǵan dáwirine tuwra keledi. Onıń ústine Jiyrenshe sheshen menen birge jasaǵan Jánibek xan sovet dáwirindegi kópshilik izertlewshilerdiń kórsetkenindey aqılsız, aqmaq, zulım xan emes, al oǵada parasatlı, adamlardıń bilgirliǵın sinap kóretuǵın, danalıqtı, bilimlikti bahalaytuǵın oǵada ádil xan boladı. Ol Jiyrensheniń danalıq penen aytqan hár awız sózine 1000 tilla beredi. Durısında da Jiyrensheni ǵamxorlıqqa alıp qasında saqlaǵan Altın Orda xanı Jánibek xan bolıwı tolıq sáykes keledi [3.136-137].

Adamzat payda bolıwı menen oǵan qudaytala hámiri menen til, sana, sezim baǵışlaǵan. Til adamlardıń bir-biri menen qatnas quralı esaplangan. Hár adam óz kewlindegi oyların, tuyǵıların, ármanların, jaqsılıq niyetlerin, qayǵılı hásiretlerin usı tili, zibanı, onıń sestı arqalı bir-birine jetkerip turǵan. Dáslepki payda bolıwı eski Rimlilerde dep esaplasaq, sonsha ásirlerden berli ol Oratorlıq óneri qońsı Egipet, Kishi Aziya hám sol dáwirde dúnyaǵa atı taraǵan Altın Orda mámleketi bolǵanlıǵı ózinen ózi dálillenedi. Óytkeni Altın Ordanıń xanı Jánibek xan (1342-1357) jıllarda xanlıq etip, el ishinen dana, tilge júyrik, aqıllı, sheshen, dilwar adamlardı átirapına toplaǵan bolsa, solardıń biri Jiyrenshe sheshen esaplasa, demek Qaraqalpalarda XIV ásirde-aq Oratorlıq ónerine tiykar salınǵanlıǵı, hátteki gúrlep rawajlanganlıǵın tán alıwımızǵa boladı. Oratorlıq óneriniń (sheshenlik sózlerdiń) payda bolıw tariyxı qaraqalpaqlar xalıqlıq dárejeye jetisken IX-X ásirlerde-aq payda bolǵanlıǵına gúman tuwdırmaydı. XIV ásirde Arab elleri, Egipet h.t.b. mámleketlerde jazba dini ádebiyatlar payda bolıp arab, parsı tillerinen túrkiy xalıqlar tillerine de olar awdarılıp, elge taralǵanlıǵı málim. Olardıń kópshiligi tek diniy kitaplar emes, didaktikalıqta shıǵarmalar edi. Usı dáwirlerdiń tili hám kórkem shıǵarması iretinde Xorezmiydiń «Muhabbatnama», Durbektiń «Yusup hám Zleyxa», Yusup Has Hajibtiń «Qutadǵu bilik», Axmad Yugnakiydiń «Hibatul haqayik», Qutbanıń «Xısıraw hám Shiyrin» h.t.b. shıǵarmaları bulardıń qatarına kiredi.

Ulıwma túrkiy tilles xalıqlardıń folklorına hám jazba ádebiyatlarına súyensek Jiyrenshe sheshen ataması menen danalıq sózlerdi ózlerinde erkin paydalanıp júrgen xalıqlar: qaraqalpaqlar, noǵaylar, tatarlar, qırǵızlar, qazaqlar, bashqurtlar, ózbekler h.t.b. xalıqlar. Usılarıń ishinde baspa sózde Jiyrenshe sheshen sózlerin baspa sózde kóbirek járiyalap úgit-násiyat etip júrgen xalıqlar: qaraqalpaqlar, qazaqlar, noǵaylar. Mısalı: Ibray Altınсарın 1879-jılları óz sabaqlıǵına Jiyrenshe sheshen sózlerin kirgizgen. Onnan keyin V.Radlov. Sh.Walixanov, G.N.Potanin, I.N.Berezin sońın ala Á.Divaev, Gabdul Hákim Gabdashev h.t.b. Qazaqlar arasınan Jiyrenshe sheshen sózlerin jıynaǵan, ayırım úlğilerin bastırıp shıǵarǵan.

Jiyrenshe sheshen jasaǵan zamannan burınǵı XI-XII ásirlerdegi danalıq sózlerdiń, hikmetlerdiń,

sheshenlik sózlerdiń rawajlanıw dáwiri jazba ádebiyatka da ushlasqanlıǵın bayqaymız. Tariyxqa únilsek Qaraqalpaqlar Oraylıq Aziyadaǵı Xorezm civilizaciyasında jasaǵan xalıq ekenligi belgili. Eger qaraqalpaqlar XI-XII ásirlerde xalıq bolıp qalıplesken bolsa, onıń tariyxı hám jazba ádebiyatınıń tariyxında nızamlı ráwishte usı dáwirde baslanadı. Demek sheshenlik sózlerde bul dáwirde ádewir qalıplesken halda boladı. Solay eken Jiyrenshe sheshen jazba ádebiyatımızdıń wákili sanaladı.

Xorezm civilizaciyasına kirgen Arqa Xorezm dep atalǵan mámleket hámme waqıtta onıń bólinbes bir bólegi bolıp kelgen bolsa, qaraqalpaqlar mudamı Xorezmdi óz elim, óz jerim dep kelgen. Ol haqqında qaraqalpaqlarda kóplegen ańız, ángimeler bar. Mısalı: «Xorezm haqqında legenda», «áwliye haqqında legenda», «Xorezm haqqında ertekler», «Hayallar patshalıǵı» haqqında ertekler, termeler, qosıqlar, jırlar bar.

Nátiyjeler bólimi. Qaraqalpaq territoriyasında XIV-XVI ásirlerde tuwılıp ósken, dúnyaǵa málim danışpanlardan Xorezmiy Xorezmiń Qıyat kalasında XIV ásirde, Haydar Xorezmiy XIV ásirde aqırı XV ásirde basında Xorezmiń Qıyat qalasında hám Xorezmde jasaǵan.

Bul ájayıp dúnyaǵa belgili adamlar hár tárepleme jetik shayırlar, ilimpazlar, filosoflar, jámiyetlik iskerler esaplanadı. Olar óz dáwirinde ushqır sózli, sheshen, dilwar, qatıqlaq insanlardan bolıp, olardıń isleri, miynetleri dúnyanı tań qaldırǵan. Sonda olar Jiyrenshe sheshen sózlerinde úyrenip, xalıqqa taratıp, ózleride hikmetli sózlerdiń, gáplerdiń ustası bolǵanlıǵına gúman joq. Házir olardıń miynetlerin úyreniw máseleleri keń jámiyetshiliktiń názerinde. Demek sheshenlik sózler tariyxı ózimizdiń aymaǵımızda tuwılıp ósip, ilim-bilim taratqan ullı adamlar átirapında IX-XVI ásirler dawamında keń hám turaqlı jasap kelgenliginiń tariyx gúwası bolıp turıptı. Ádebiyatshılar joqarıdaǵıday pikirlerdi ortaǵa salıp, qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń tiykarın IX-X-XI ásirlerden baslayıq dep atır eken, bizler sheshenlik sózlerdiń payda bolıw tariyxın biziń eramızdan burınǵı dáwirlerimizden baslawǵa haqılıımız. Óytkeni sheshenlik sózlerdiń tıp saǵası folklorda. Demek folklorımız adamzat jámiyetiniń payda bolıwı menen birge payda bolǵan dúrdanalarǵa iye. Alaylıq naqıl-maqallardı,

jumbaqlardı h.t.b. folklorlıq janlardı. Olar adamzat jámiyetlik formaǵa enip, urıw-urıw, qáwim-qáwim bolıp jasasqan dáwirlerde-aq dóregenligi bar. Bul janlar tek qaraqalpaqlarda payda bolmaǵan menen túrkiy tilles xalıqlardıń ortaqlı folklorı bolǵan. Al, qaraqalpaqlar bolsa túrkiy tilles xalıqlardıń bir bólegin quraydı. Solay eken, naqıl-maqallar, jumbaqlar, ańız-ápsanalar, ertekler, tolǵawlar, aytımlar hámme túrkiy tilles xalıqlarda bar. Olar mazmunı, ideyası, syujeti, kompoziciyalıq qurılısı jaǵınan bir-birine jaqın hátteki birewleri bir tekles. Sonlıqtan da sheshenlik sózlerdiń tıp saǵası biziń ásirimizden burınǵı bir neshshe ásirlik dáwirlerge barıp taqaladı. Solay eken, sheshenlik sózler tariyxın dım arıdan baslaǵanımız tuwrılıqqa keledi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, joqarıda biz Jiyrensheniń hayalı da, qızı da sheshen, juwabıy adam bolǵan degenbiz. Soǵan ılayıqlı mısallar mına kitaplarda da ayılǵan. Olarda Jiyrensheniń hayalı «Qarashashtıń Jiyrenshe menen Jánibek xandı tutqınnan qutqarıwı», «Jiyrenshe sheshen hám Jánibek xan», «Jiyrensheni hayalınıń ólimnen qutqarıwı», «Jiyrensheniń úyleniwı», «Jiyrensheniń qızınıń xandı jeńiwı», «Jiyrensheniń qartayǵan waǵı» h.t.b.nan mısallar bar. Oratorlıq (sheshenlik) óneri tiykarları pánin Jiyrenshe sheshen sózleri menen baslaǵanımız maqul. Óytkeni onıń sheshenlik tábiyatı folklorda da, jazba ádebiyatda da jarqın kórinedi. Hátteki waqıttıń talabı boyınsha folklordaǵı ham jazba ádebiyatdaǵı sheshenlik sózlerdiń XIX-XX ásirlerde payda bolǵan úlgielerin de qosıp úyreniw múminshilikleri tuwılıp qalar. Al gárezsizlik jıllarında dóregen sheshenlik sózleri tuwralı adayda úlken problema kóterip, tereń úyreniw waqıt kúttirmeytuǵın máselelerdiń birinen esaplanadı. Ol ushın sheshenlik sózler boyınsha xrestomatiya dúziw múminshiliginiń mashqalası da tuwıp qalatuǵını sózsiz.

Ádebiyatlar

1. Ayımbetov Q. Xalıq danalığı, Nókis-«Qaraqalpaqstan» 1988.
2. Maqsetov Q., Tájimuratov Á. «Qaraqalpaq folklorı, Nókis:«Qaraqalpaqstan», 1979.
3. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri. «Bilim», Nókis, 1996-j, 136-137-betler.
4. Paxratdinov Á., Allambergenov K. «Qaraqalpaq ádebiyatınıń saǵaları», «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, 13-yanvar 2009-j, №6(18688).